

تحلیل مفاهیم محرمیت ورودی حمام‌های عصر قاجار دوره دوم (1259-1227 ه.ش). نمونه موردی حمام چهار فصل اراک

میرزایی، وحید¹ - بسحاق، حمیدرضا² - خاکی، محمدصفر³*

1- دکتری تخصصی معماری گروه معماری واحد تهران شرق دانشگاه آزاد اسلامی تهران - ایران، موبایل: 09127917758 Email: Art_line_design@yahoo.com

2- مدرس دانشگاه هنرتهران و دانشگاه تهران پردیس بین الملل کیش موبایل: 09394679215 - تلگرام @Hr_boshagh

3- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد خمین - موبایل: 09188645562 - Email: khaki_ms5562@yahoo.com

چکیده

ساختار دسترسی در معماری کهن ایران همواره با توجه به اهمیت وارزش های فضایی جانمایی وبه وجود می امد از این جهت در مجموعه ورودی حمام های معاصر ایران این اصل رعایت شده است. این موضوع به دلایل اقلیمی همچنین مفاهیم محرمیت دارای اهمیت است. معماری سنتی ایران به واسطه اعتقادات، فرهنگ ومعنویت جامعه آنروز دارای پشتوانه غنی وسرشار از مفاهیم است که این فرهنگ ومعنویت دارای اصول وسلسله مراتبی است البته این اصول بسته به نوع بنا وپیچیدگی وکاربری آن دارای جنبه های مختلفی بوده است. با توجه به فرهنگ ایرانی اسلامی اصل محرمیت یکی از وجه های سلسله مراتب در تمام وجوه زندگی مردم جامعه بوده است این اصل در معماری بناها باتوجه به کاربری آنها از جمله حمام جایگاه ویژه ای داشته است. در این مقاله به روش گرد آوری میدانی اسنادی وروش تحلیلی توصیفی سعی میشود وجود اصل محرمیت در معماری ورودی حمام در دوره دوم قاجار بررسی نماییم. مسئله اصلی تحقیق پاسخ به این سؤال است چگونه میتوان مفاهیم سلسله مراتب محرمیت ورودی حمام های معاصر ایران به طور خاص دوره دوم قاجار راجستجو کرد

کلید واژه: سلسله مراتب، محرمیت، معماری معاصر، ورودی حمام

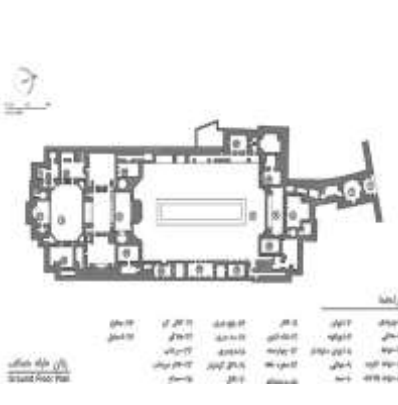
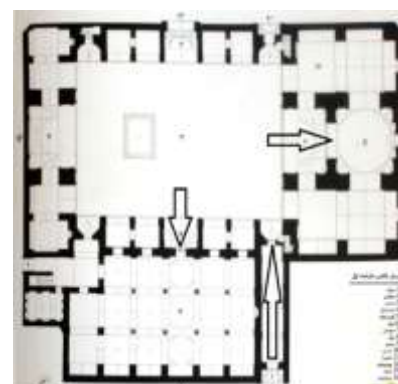
مقدمه

معماری در این سرزمین از دیر باز حتی در دوران قبل از اسلام و در بناهایی مانند تخت جمشید یا آپادانا به حفظ حریمها توجه ویژه ای داشته است که این رویکرد در بناهای سنتی سبب شده است که بسیاری از محققان رویکرد فرهنگی، اعتقادی، و مسایلی اقلیمی را مهمترین عوامل شکل گیری چنین الگوی کالبدی تلقی نمایند [1]. ضرورت رعایت دستورهای فقهی و طبیبی و نیز تاثیر گفتار محتسبان درباره چگونگی استحمام معماران را ملزم به رعایت نکات مورد نظر آن در طراحی فضاهای حمام کرد. این خود باعث شکل گیری سلسله مراتب فضایی مشابه در حمامها در طول دوران اسلامی شد. در معماری محرمیت با جدا کردن فضاهای درونی از بیرونی اتفاق می افتد. این تفکیک و تملیک یافتن بر فضا و یا به نوعی آرامش ایجاد شده از آن بواسطه محرمیت ایجاد میگردد. طی نمودن فضاها و اجازه ورود به هر فضا بر طبق سلسله مراتب صورت میگیرد که نوعی آرامش را برای استفاده کنندگان از فضا ارایه میدهد [2]. دوره دوم معماری عهد قاجار (1229 تا 1260 ه.ش - 1266 تا 1298 ه.ق) مقارن است با پادشاهی ناصرالدین شاه. در این دوره با توجه به آرامش نسبی و حکومت طولانی ناصرالدین شاه ساختمانهای بسیاری در مملکت احداث شد [3]. از جمله مدرسه دارالفنون، کاخ صاحبقرانی، خانه بروجردی های کاشان و حمام وکیل کرمان، حمام حاج آقا تراب نهند... که دکتر وحید قبادیان در کتاب سبک شناسی معماری معاصر خود حدود 40 بنای معروف را نام برده است. حمام چهار فصل اراک نیز از آثار معماری دوره دوم قاجار است که اصل محرمیت از اصول سلسله مراتب ورود در ورودی و معماری این بنا رعایت شده که در این مقاله مورد بررسی قرار میگیرد.

پیشینه تحقیق

در معماری سنتی ایران در قبل از اسلام اصل محرمیت در معماری بناها رعایت می شده است. از دلایل این مطلب درونگرایی کاخهای پادشاهان ایرانی قبل از اسلام میباشد که با ورود اسلام به ایران اصول معماری ایرانی با دستورات فقهی و دینی اسلام تلفیق شده است. اصل محرمیت نیز بعد از ورود اسلام مطابق با اصول فقهی و دستورات اسلام منطبق شده است و در معماری بناهای ایرانی اسلامی از جمله مسجد، خانه، حمام، باغ و... رعایت شده است البته با توجه به کارکرد بنا محرمیت از لحاظ مفهومی و ساختاری تفاوتی داشته اند. آثار و اسناد بجا مانده از حمامها از دوره های قبل بیشتر مربوط به دوره صفویه به بعد و بیشترین آثار بجا مانده از دوره قاجاریه می باشند که با بررسی اسناد و آثار آنها میتوان رعایت محرمیت را در ورودی آنها حس کرد با توجه به اینکه در موضوع محرمیت در حمامها مطلبی یافت نشد لذا مفهوم و ساختار محرمیت در خانه و مسجد مورد بررسی قرار گرفت.

جدول 1- ماخذ: نگارنده گان و [4] و [5]

نوع بنا	کارکرد	شرایط ورود به فضای بنا	چگونگی اصل محرومیت ورود به بنا	پلان
خانه (خانه بروجردیها)	محیط امن و آرام برای آرامش و آسایش اعضا خانواده که افراد نا آشنا و غریبه حق ورود به این محیط امن و بر هم زدن آرامش و آسایش اهل خانه را ندارند	کسب اجازه ورود از اهل خانه با توجه به نسبت و وابستگی به اهل خانه. این خانه درونگرا می باشد.	برای کسب اجازه ورود با نوع کوفتن کوبه درب ورود مذکر یا مونث بودن فرد پشت درب مشخص می شود پس از باز شدن درب ورود و دادن اجازه ورود با گذر از هشتی دالان و راهروی پیچ دار تازه وارد حیاط می شوی و اینگونه محرمیت در ورود خانه رعایت می شود	
مسجد (مسجد جامع شهر کرد)	نیایشگاه و محل راز و نیاز به درگاه بی نیاز	پاکیزه و مطهر بودن و داشتن شرایط روحانی خاص جهت حضور به درگاه نور	ورود به فضای مسجد از محور فرعی یا ورودی رفیع یا پیچیده و خاص به دلیل آماده نبودن شخص وارد شده از فضای خارج به فضای داخل و سپس ورود از محور اصلی و ایوان به داخل مسجد به لحاظ تحت تاثیر معنویت فضا قرار گرفتن و گرفتن وضو و تطهیر روح و جسم جهت تشریف به درگاه بی نیاز	

حمام

حمامها یکی از عناصر موجود در شهرهای ایران بوده است. حمامها به عنوان مراکز بهداشتی در کلیه محلات ایجاد می شده و به عنوان یک ضرورت در فرهنگ و اندیشه مردم وجود داشته است. حمامها یکی از مهمترین بناهای شهری پس از مسجد و مدرسه بوده اند، این فضاها همیشه به عنوان یک عنصر اساسی در نواحی مرکزی هر بخش از شهر مطرح بوده اند. ایجاد حمامها در شهرهای مختلف با آغاز گسترش اسلام در ایران و به ویژه در دوره عباسیان شدت گرفت. حتی گفته اند که حمامها یکی از عوامل عمده برآورد جمعیت هر شهر بوده اند، به این ترتیب که ابتدا تعداد مشتریان آن را بدست می آوردند سپس حدس می زدند که در هر حمام ساکنان چند خانه استحمام می کنند و در هر خانه بطور میانگین چند نفر سکونت دارند مجموع آنها جمعیت تقریبی آن شهر بود. حمامها در شهرها به عنوان یک عنصر شهری فضایی را در محلهای تقاطع معابر و مکانهای عمومی به خود اختصاص داده و هر حمام سرویس دهی به قسمتی از شهر را به عهده داشته است. حمامها از نظر معماری و اشغال فضاهای مناسب قابل توجه اند [6]. بخشهای مختلف حمام شامل جلوخان، سر در ورودی، هشتی، راهروی ارتباطی، سربینه، میان در، گرم خانه، خزینه، صفا شاه نشین، اتاق نظافت، تون، گربه رو، دستک، برف انداز جام خانه، چاه خانه بوده است. البته فضاهای اصلی حمامهای قدیمی به ترتیب سربینه و گرمخانه میباشد. سربینه (بینه) رختکن و جای آماده شدن برای استحمام یا خروج از حمام بوده است. سربینه فضایی وسیع و پر

تزیین با گنبدی بزرگ و حوضی در میان. در اطراف فضای میانی سکوهایی برای استراحت مراجعین است که برای ورود به آنها باید از چند پله بالا میرفتند و پاها را قبل از ورود به سکو در حوض میانی سربینه می شستند. بیشترین تزیینات حمام همیشه در بینه است. کف بینه و غرفه های اطراف معمولا آن سنگی است. فضای دوم اصلی حمام گرمخانه محل شستشو و تطهیر بدن میباشد. گرمخانه اغلب فضایی ساده تر از بینه است که گوشه هایی برای نشستن و شستشو دارد، خزینه آبگرم و حوض آب سرد و فضاهایی خصوصی تر برای استحمام در مجاورت گرمخانه قرار دارد، روشنایی گرمخانه از نورگیرهای سقفی تامین میشود نورگیرهایی با شیشه های عدسی مانند تا نور کافی وارد حمام شده و داخل حمام هم دیده نشود. بینه در بین ورودی و گرمخانه قرار دارد هوای بینه نیمه گرم است تا مراجعان یکباره با هوای گرم مواجه نشوند و همچنین در هنگام خروج از گرمخانه سلامتشان در خطر نیفتد. ورودی حمام و نیز فضای بین بینه و گرمخانه را که میان در نامیده می شد به نوعی با پیچ و خم بسیار طراحی میکردند که جلو تبادل مستقیم حرارت و رطوبت را بگیرد و هوای بیرون حمام به بینه و هوای بینه به گرم خانه به سهولت منتقل نشود [7].

محرمیت

واژه محرمیت از ریشه عربی حرم گرفته شده است. در لغت نامه دهخدا محرمیت از محرم بودن و محرمی وراز داری و خویشی آمده است. محرم کسی که اذن دخول در حرم و خانه شخصی را دارد. خویش، خویشاوند، آشنا رازدار. حریم: پناهگاه، فضایی شخصی که دیگران حق تعرض و ورود به آن فضا را ندارند. بنابراین مراد از محرمیت در فضای معماری و شهر سازی کالبد دادن به فضا به گونه ای است که دارای حریم از دو جنبه کالبدی و معنایی باشد. حریم داشتن در حوزه کالبد فضایی بیشتر متمرکز بر اصولی است که امنیت فضا را شکل خواهند داد و در حیطه معنایی ویژگی هایی است که حرمت و ارزش را فضای معماری به ارمغان آورد به گونه ای که فرد در آن به آرامش برسد. خداوند در سوره نحل آیه 80 میفرماید: و جعل لکم من بیوتکم سکناً - خداوند برای شما از خانه هایتان محلی برای آرامش شما قرار داد. اشاره خداوند در این آیه اینست که خداوند در خانه های شما جایی را برای آرامش شما قرار داد یعنی ایجاد فضایی امن و حریمی در داخل خانه که هر کسی حق ورود به این فضا را ندارد. این آیه رامی توان به بناهای دیگری با توجه به عملکرد آن بناها که انسان استفاده میکند تعمیم داد [8]. با توجه به مطالب گفته شده فضایی رامی توان فضای محرم دانست که از نظر کالبدی و فضایی برای استفاده کنندگان دارای حریم، مصونیت و امنیت بوده و کیفیات فضایی آن به گونه ای باشد که آرامش و آسایش فرد را تامین نماید روشن است که یکی از ویژگیهای محرمیت و حریم داشتن امنیت بصری برای فضا میباشد. محرمیت قبل از اسلام در معماری ایران وجود داشته است ولی با ورود اسلام به ایران و تاثیر پذیری معماری ایرانی از آداب و عقاید اسلامی بحث محرمیت در معماری ایرانی اسلامی پررنگ تر می شود. حمام نیز یکی از بناهایی بوده که فراوان مورد استفاده مردم قرار می گرفته است و یکی از راههای آسایش و آرامش در این فضا رعایت اصل محرمیت بوده است که اشراف بصری از محیطهای خارج و اطراف بر حمام و فضای داخلی آن نداشته اند. و راه کار این مسیله وجود راهروهای پیچ دار و فضاهای ارتباطی زاویه دار با فضاهای اصلی بوده است و نیز نور گیرهای سقفی با شیشه های عدسی مانند تا نور وارد حمام شود ولی داخل حمام دیده نشود تعبیه می کردند. از طرفی شرایط اقلیمی و خاص آب و هوایی داخل حمام نیز مزید بر علت میشود تا فضاهای ورودی و راهروهای پیچ دار کار کردی دو منظوره داشته باشند که همزمان اصل محرمیت و شرایط اقلیمی فضای داخلی حمام رعایت شده باشد. محرمیت در معماری با جدا کردن فضاهای درونی از فضاهای بیرونی اتفاق می افتد این تفکیک و تملیک یافتن بر فضا و یا به نوعی آرامش ایجاد شده از آن بواسطه محرمیت ایجاد می گردد. طی نمودن فضاها و اجازه ورود به هر فضا بر طبق سلسله مراتبی صورت می گیرد که نوعی آرامش را برای استفاده کنندگان از بنا ارایه میدهد [9]. یکی از اصولی که در شکل گیری محرمیت در ابنیه سنتی ما آشکارا تاثیر گذار

بوده است مساله درونگرایی بوده است شاید بتوان درونگرایی را بارزترین مشخصه رعایت سلسله مراتب دانست و یا آن را ثمره محرمیت قلمداد کرد. درونگرایی مفهومی است که به صورت یک اصل در معماری ایران وجود داشته و با حضوری آشکار به صورتهای متنوع قابل درک و مشاهده است. باید یکی از ویژگیهای غیر قابل انکار آثار معماری وابینه گذشته همانند خانه، مسجد، مدرسه، کاروانسرا، حمام و غیره را خصوصیات درون گرایانه آنان دانست که ریشه عمیق در مبانی و اصول اندیشه اجتماعی و فرهنگی این سرزمین دارد [8].

معماری دوره دوم قاجار (1260-1229 هجری شمسی)

دوره دوم قاجاریه از سه جهت حایز اهمیت است اول اینکه در طی این زمان نسبتا طولانی مملکت در یک آرامش نسبی قرار داشت دوم اینکه به لحاظ وجود آرامش نسبی سیاسی و نظامی اقدامات عمرانی و ساختمانی متعددی در مملکت و خصوصا در تهران صورت گرفت سوم اهمیت این دوران این است که اسناد نوشتاری و تصویری در مورد ساختمانهای این دوره نسبت به دوره قبل بیشتر است. روزنامه نگاران وقایع نویسی و عکس برداری در این دوره به صورت روزافزونی مورد استفاده قرار گرفت لذا امر تحقیق و تحلیل در مورد معماری این دوره با دقت بیشتری میسر است. صاحب نظران عقاید نسبتا متفاوتی در مورد معماری این دوره عنوان نموده اند از نظر پیرنیا هنر این سرزمین و بخصوص معماری تا زمان فتحعلی شاه و محمد شاه به صورت زنجیر متصل به هم بود که متاسفانه براث خود باختگی و سیاستهای استعماری از این زمان و بخصوص ناصرالدین شاه این رشته هنری پاره شد و معماری ما روبه انحطاط رفت. وحید قبادیان اهمیت این دوره از معماری ایران را به لحاظ تلفیق معماری سنتی ایران با معماری نیوکلاسیک غرب برای نخستین بار می داند [3]. با مطالعه و بررسی معماری این دوره می توان دریافت که تاثیر تغییرات معماری این دوره بر شهرسازی، خیابانها و میدان بخصوص در تهران بوده و نیز در دیگر بناها نیز در فرم و ظاهر بناها بدون دانستن فلسفه معماری غرب بوده است و در معماری بنای حمام بیشتر تاثیر در تزیینات بنا حمام اتفاق افتاده است.

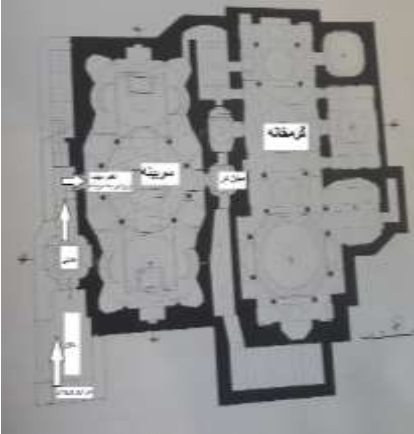
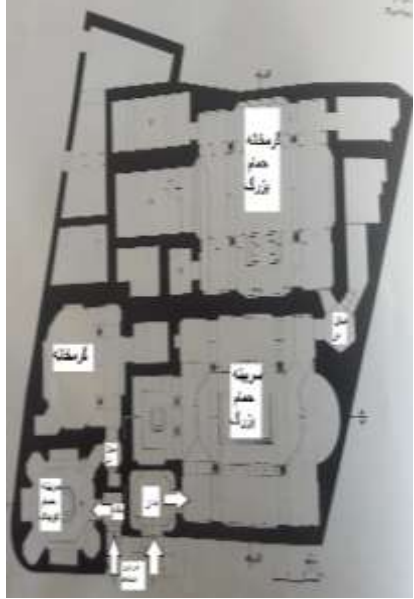
سلسله مراتب

سلسله مراتب یکی از اصول حاکم بر جهان هستی و عالم وجود میباشد. سلسله مراتب یکی از اصول اساسی بکار رفته در هنر های سنتی است. این هنرها نه تنها در ساختار شکل گیری خود مبتنی بر اصول سلسله مراتبی هستند بلکه با هارمونی ساری و جاری در عالم و سلسله مراتب وجودی ای که بالاتر از مرتبه مادی مربوط به آن قرار دارد نیز منطبق و هماهنگ میباشد. این مسئله مبین آنست که سلسله مراتب بکار رفته در هنرهای سنتی دارای وجوه و جنبه های گوناگون و متفاوت است. هر چه که یک موضوع از غموض و پیچیدگی بیشتری برخوردار باشد سلسله مراتب موجود در آن نیز دارای وجوه و جنبه های بیشتری میگردد. ابعاد متنوع و گوناگون سلسله مراتب نظیر سلسله مراتب عملکردی، سلسله مراتب فرمی، سلسله مراتب فضایی و بصری و... در ابینه سنتی اکثر نقاط جهان قابل شناسایی است [10]. اصل سلسله مراتب یعنی ساماندهی و ترکیب فضاها و عناصر بر اساس برخی از خصوصیات کالبدی یا کارکردی آنها که موجب پدید آمدن سلسله مراتبی در نحوه قرار گیری استفاده و یا مشاهده عناصر شود در قسمتهای مختلف فضاها معماری رعایت شده که نقطه شروع آن فضای ورودی است که از کارکرد های فضاهای ورودی اتصال فضاها درونی مجموعه با فضاهای بیرون است. کلیه فعلیاتها از جمله تغییر مسیر، توقف، انتظار، ورود، تقسیم و تعیین جهت مسیر حرکت و ورود به فضای داخلی نیز هر کدام اجزا متناسب با خصوصیات خود بر اساس سلسله مراتب در جهت حفظ محرمیت باعث شده است که بین اجزای فضاها نیز این اصول رعایت شود تا کارکرد فضاهای ورودی به بهترین شکل ممکن صورت پذیرد [9]. پیوستگی فضایی از اصول سلسله مراتب در شهر سازی سنتی میباشد با وجود آنکه سلسله مراتب در ذات خود نشان از تفکیک و مرز بندی دارد. در این نوع شهر سازی گذر از فضای بسته به فضای بسته دیگر پی در پی تکرار شده است بی آنکه هرگز این پیوستگی قطع شود یعنی فرد هیچگاه نیاز به خارج شدن از محیط موجود

ومعین ندارد فقط یک سلسله گذرگاه ماهرانه آماده میشود ومورد استفاده قرار میگيرد زیرا ساختمان در تار وپودی پیوسته و متراکم ترکیب شده است [8]. در ساختار فضایی معماری حمام نیز میتوان سلسله مراتب نظام فضایی را در مقیاسی کمتر بررسی کرد. قرار گیری سلسله وار جلوخان و پیش ورودی، ورودی، دالان، راهرو سربینه، میان درگرمخانه وسایر فضاهای عملکردی سلسله مراتب عملکردی معماری بنای حمامها بوده است.

بررسی دو حمام از دوره دوم قاجاریه

جدول 2- ماخذ: نگارنده گان و [11]

نام بنا	موقعیت بنا	تاریخ احداث	بانی	توضیحات بنا	رعایت اصل محرمیت	پلان
حمام وکیل	شهر کرمان	1280 ق.ه	موتمن السلطان وکیل الملک	قوس جناغی-آجر چینی-کاشی کاری-رسمی بندی-آهک بری	ورودی حمام از سردر وهشتی ودالان تشکیل شده است. تغییر زاویه مسیر ورودی از سردر تا سربینه موجب رفع دید مستقیم از خارج به سربینه بوده است وموجب محرمیت در ورودی حمام شده است.	
حمام حاج آقا تراب	شهر نهبوند	1288 ق.ه	حاج میرزا محمد تقی آقا تراب	حمام حاج آقاتراب ازدو حمام کوچک وبزرگ در کنار هم تشکیل شده است که ورودی هر دو در مجاورت هم قرار داشته اند طاق وتویزه-قوس وجناغی ونیم دایره-ستون مارپیچ-سرستون مقرنس-آهک بری-تزیینات انتزاعی وواقع گرا-معمار بنا اصغر معمار	ورودی حمام بزرگ تشکیل شده از سردر وهشتی که با زاویه 90 درجه به سمت راست وارد سربینه میشود. ورودی حمام کوچک هشتی ندارد بعد از سردر پلکانی قرار دارد که بعداز پلکان نیز به پاگرد میرسیم سپس با یک زاویه 90 درجه به سمت چپ وارد سربینه می شویم که با تغییر جهت زاویه 90 درجه در ورودی هر دو حمام دید مستقیم از سربینه وداخل حمام از خارج قطع شده واین همان ایجاد محرمیت در کالبد و ساختار این حمام می باشد.	

حمام چهار فصل اراک

این بنا با نام حمام لطیف مجموعه ای از چند حمام در کنار یکدیگر بوده و به همین دلیل آن را چهار فصل نامیده اند کارشناسان براین نظرند که این مجموعه از سه حمام تشکیل شده است در حالی که بنا به قول مشهور در این مجموعه دو حمام به مردان و زنان اقلیتهای دینی اختصاص داشته است. مهمترین و زیبا ترین بخش مجموعه حمام مردان مسلمان بوده که در گذر زمان تغییرات بسیار کرده است از جمله پس از احداث خیابان مجاور حمام به سوی خیابان چرخیده است. بالا آمدن سطح سربینه حمام مردانه و نصب واحدهای دوش در قسمتهایی از حمام و تبدیل گلخن به موتور خانه از دیگر تغییرات دوره اخیر است. این حمام تا سال 1358 دایر بوده است. هریک از حمامهای این مجموعه سربینه و گرمخانه داشته است ولی امروزه به سبب تغییرات نمی توان صورت اصلی بنا را دقیقاً تشخیص داد. بزرگترین فضای مجموعه سربینه حمام مردانه است که قاعده هشت ضلعی دارد. در دیوارهای دور تادور غرفه هایی با قاعده نیم هشت تفکیک شده از هم پدید آمده است. سقف مرتفع و پر کار یزدی بندی بر فراز بخش میانی و طاقهای رسمی بندی کوتاهتری بر بالای فضاهای پیرامون قرار دارد. طاق بخش میانی پوشیده از کاشیهای هفت رنگ است و طاقهای پیرامون آهک بری شده که همه با هم فضایی رنگین و پر نقش و نگار ساخته اند. ستونهای این فضا بسیار پر تزئین و پوشیده از کاشیهای هفت رنگ است. نورگیر میانی سربینه و هشت نور گیرگرد آن که آنها را با قطعات سنگ مرمر شفاف پوشانده اند با پخش مناسب نور زیبایی فضا را دو چندان می کنند. سربینه به واسطه میان در با گرمخانه مرتبط می شده است. ظاهراً میان در با قاعده ای مربع شکل در گوشه جنوبی سربینه بوده است امروزه راه میان سربینه و میان در مسدود است. گرمخانه فضایی است با قاعده مربع که چهار ستون میانه آن طاقی مدور و مرتفع از طاقهای پیرامون خود را بر دوش دارند در میانه هر ضلع گرمخانه غرفه ای با قاعده نیم هشت وجود دارد که غرفه جنوب شرقی ورودی خزینه و سه غرفه دیگر محل شستشو بوده است. با توجه به نقشه ها ظاهراً بخش دیگر این حمام که مختص مردان اقلیتهای دینی بوده در جوار حمام مردان مسلمان قرار داشته است. در قسمت حمامهای زنانه این مجموعه وسیع ترین فضا سربینه حمام زنان مسلمان است این فضا قاعده هشت ضلعی منتظم و غرفه هایی کم عمق در دیوار دارد. قاعده میان در این حمام هشت و نیم است و میاندرد با تغییر زاویه ای نود درجه سربینه رابه گرم خانه مرتبط می کند گرمخانه قاعده ای هشت و نیم هشت و غرفه هایی در پیرامون دارد. سربینه و گرمخانه حمام زنان اقلیتهای دینی نیز قاعده هشت و نیم هشت دارد و در هر وجه آنها غرفه ای عقب نشسته است. در این حمام یک دالان نقش میان در را دارد، راه ورود به هریک از خزینه های دو حمام زنانه بر خلاف معمول مستقیم نیست و برای ورود به آنها باید از دالانهایی عبور کرد [11].

ورودی حمام

در گذشته حمامهای مردانه این بنا سردری پر تزئین و زیبا داشته است که ب حیاطی کوچک باز می شده است امروزه به جای این حیاط چند مغازه در کنار خیابان ساخته اند. موقعیت سردر فعلی حمام با سردر قدیم نود درجه اختلاف دارد و قسمتی از رسمی بندی هشتی از بین رفته است دالانهایی منشعب از این هشتی به سربینه های دو حمام راه می یافته است در سالهای گذشته یکی از دالانها راتا گرمخانه حمام مخصوص اقلیتهای دینی ادامه داده اند و این گرمخانه به ورودی و فضای انتظار بخش خصوصی حمام مردانه بدل شد. راه ورودی به حمامهای زنانه از بام آنها ست در کل تمام قسمتهای این مجموعه پایینتر از سطح زمین و بام آن آنها همسطح با کف گذرگاهها و خیابانهای اطراف آن است و سابقاً معبری از بام حمام زنانه می گذشته است. امروزه تنها سر در حمام زنان مسلمان بر جای مانده که قوسی دایره ای شکل دارد و بر روی آن تزئینات کاشی دیده می شود [همان].

محرمیت در ورودی حمام چهار فصل اراک

ورود از فضای خارج به فضای داخل این حمام مانند اکثر حمامهای دوره دوم قاجاریه دارای سلسله مراتب خاصی بوده است. ابتدا ورودی سردر سپس دالان و تغییر زاویه 90 درجه سپس هشتی و راهرو و مجدداً تغییر زاویه 45 درجه وارد فضای سربینه می‌شده اند. همین راهروها، دالان و تغییر زاویه دید فضای بیرون به فضای داخل حمام را قطع می‌کرده است و همین تکنیک باعث ایجاد محرمیت در ورودی حمام شده است. البته این راهروها و تغییر جهت‌ها کاربرد دیگری داشته‌اند و آن رعایت شرایط اقلیمی بوده است بنابراین کاربرد دوگانه و همزمان داشته‌اند.

جدول 3- ماخذ: نگارنده گان و [11]

نام بنا	احداث بنا	بانی	ویژگیها	عکس	پلان
حمام چهار فصل اراک	در اسناد تاریخ دقیق در دست نیست ولی عکس احمد شاه قاجار بر کاشیهای ستونهای سربینه حمام مردانه دیده میشود (-1292) (1294)	محمد ابراهیم خوانساری	حمام شامل یک حمام زنانه و یک حمام مردانه برای مسلمانان و نیز یک حمام زنانه و یک حمام مردانه برای اقلیتهای دینی بوده است. دارای تزیینات و کاشی کاری بانقوش طبیعت از فصول مختلف سال می باشد که شاید وجه تسمیه چهار فصل همین باشد.	 <p>سربینه مردانه</p> <p>ستونهای تزیین شده با کاشی</p> <p>گرمخانه مردانه</p>	

نتیجه گیری

در گذشته باتوجه به فرهنگ اسلامی جامعه رعایت اصول بهداشتی و دستورات فقهی دینی در مقوله پاکیزگی و طهارت جایگاه ویژه و خاصی داشته است. معماران آن زمان‌ها نیز که صنع خود را در عالم صغیر بر گرفته از آفرینش و خلق کردن خداوند در عالم کبیر می دانستند حرفه خود را مقدس شمرده و تمام سعی و تلاش خود را در جهت صنع آثاری برگرفته از اصول خلقت و آفرینش خداوند می کردند از جمله این اصول اصل سلسله مراتب که در آفرینشهای خداوند قابل درک است می باشند. معمار آن روزگار به ارزشهای مادی از قبیل شرایط اقلیمی - شرایط اقتصادی بهداشت و سلامت و ارزشهای معنوی و والای انسانی از قبیل اصول سلسله مراتب واقف بوده و اعتقاد قلبی داشته و سعی داشت در معماری بناها از جمله بنای حمام تمام این ارزشها و اصول را رعایت کند. از مهمترین این اصول اصل محرمیت از سلسله مراتب ورود به فضای حمام بود تا انسان استفاده کننده از حمام احساس امنیت و آرامش کند. رعایت اصل محرمیت از جلوخان شروع شده و ورودی حمام هشتی، دالان، راهروها تا فضای سربینه ادامه می یابد. برای رعایت اصل محرمیت در ورودی حمام با پیچش

فضاهای ورودی و راهروها خارج کردن دسترسی مستقیم فضای خارج از فضای داخل این اصل رعایت می‌شده است. البته شرایط اقلیمی واب و هوایی حمام نیز در کنار اصل محرمیت سبب شده تا این پیش فضاها و راهروها کار کردی دو گانه داشته باشند. در حمام چهار فصل اراک نیز اصل سلسله مراتب محرمیت ورود رعایت شده و ورود به حمام از جلوخان و راهرو و هشتی و دالان بصورت زاویه دار و تغییر جهت فضاها وارد فضای سربینه می‌شود. البته ورودی قدیم داخل کوچه بوده که با قرار گرفتن خیابان در دوره های بعد در مجاورت حمام ورودی حمام از کوچه به داخل خیابان منتقل شده است ولی همان اصول سلسله مراتب محرمیت و نیز شرایط اقلیمی در آن رعایت شده است.

منابع

- [1] تهرانی فخار-1384-مطالعات باستانشناسی دوره 3 شماره 2 پاییز و زمستان 1390
- [2] مهدوی نژاد-محرمیت درالگوی مسکن بومی 1383
- [3] قبادیان وحید-سبک شناسی و مبانی نظری معماری معاصر-انتشارات علم معمار-چاپ سوم
- [4] www.google.com(1395-9-23) (خانه بروجردی ها 23-9-1395)
- [5] www.arthut.co/shahrkord-jame-mosque(1395-9-23)
- [6] مشهدیزاده دهاقانی ناصر-برنامه ریزی شهری در ایران ص 355-1381 چاپ چهارم-انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران
- [7] www.google.com.fateme.zainali.persianblog.ir(1395-8-23)
- [8] یوسفیان کاظم-محمودی محمدرضا-محرمیت در معماری سنتی ایران نشریه هویت شهر سال اول شماره 1
- [9] مهدوی نژاد محمد جواد-منصور پور مجید-قیدرلو کمیل-محرمیت در الگوی مسکن بومی و بکارگیری آن در معماری معاصر ایران
- [10] محمدیان منصور صاحب-سلسله مراتب محرمیت در مساجد ایرانی-نشریه هنرهای زیبا-شماره 29 سال 1386
- [11] گنجنامه معماری کتاب 18، حمامها-انتشارات دانشگاه شهید بهشتی 1383